

Individualisering in godsdienst en politiek

De veranderingen in onze cultuur waarvan individualisering de belangrijkste is worden grotendeels veroorzaakt door maatschappelijke structuurveranderingen en zijn daarom moeilijk om te buigen. Voor het bereiken van gewenst gedrag is het minder gemakkelijk maken van ongewenst gedrag geschikter dan mentaliteitsbeïnvloeding. Structuurveranderingen brengen zowel gewenste als ongewenste veranderingen in normen en gedrag mee. Als je de goede zaken wilt, zul je dus ook de kwade enigszins moeten aanvaarden. Prof. De Moor bespreekt de resultaten van onderzoek.

Mijn voordracht is gebaseerd op de resultaten van twee representatieve enquêtes, die in 1981 en 1990 werden gehouden in veertien Europese landen en in de Verenigde Staten en Canada. In 1990 werd het onderzoek in nog meer Europese landen gehouden, met name in Centraal- en Oosteuropese landen, maar van de gegevens over deze landen zal ik slechts sporadisch gebruik maken, omdat ze niet met die van 1981 kunnen worden vergeleken. Doel van het onderzoek was vast te stellen welke waarden en normen de inwoners van de onderzochte landen er op na houden op de belangrijke levensgebieden. Een van de centrale vragen in ons

onderzoek is: hoe ver is de individualisering van waarden en normen voortgeschreden en door welke krachten werd zij opgeroepen en wordt zij bevorderd.¹

De omvang van het onderzoek noodzaakt tot een aanzienlijke beperking bij de presentatie van de resultaten. Gelet op de organiserende instanties van deze conferentie zal ik mij concentreren op de godsdienstige en politieke waarden en de relevante morele waarden.

Prof. dr. R.A. de Moor

Twee stellingen

Het zijn vooral kerkelijke en politieke leiders wier zorg om het morele gehalte van onze samenleving in de publieke discussie opvalt. Het is ook niet zo verwonderlijk dat de bezorgde geluiden vooral uit

deze hoek komen. Kerkelijke leiders worden geconfronteerd met een snelle achteruitgang van het aantal actieve kerkleden, van het aantal kerkleden zonder meer, en van de godsdienstigheid in haar verschillende vormen. Politieke leiders merken dat het landsbestuur aanmerkelijk verzaagd wordt door een afnemende burgerzin, toenemend misbruik van regelingen, toenemende criminaliteit en wetsontduiking. Wat beide categorieën van leiders ook gemeen hebben is hun kijk op de oorzaken en daarmee op de weg ter verbetering. Ik zou die kijk een voluntaristische willen noemen: de oorzaak wordt gezocht in een verminderd waarden- en normbesef en daarom moeten de mensen bewust gemaakt worden van het verkeerde in hun gedrag en ertoe gebracht worden hun normen te herzien. De weg naar verbetering wordt gezocht in beïnvloeding van de wil. Maar voorzover gedrag uit waarden en normen voortvloeit, komen we niet veel verder met de verklaring van verkeerd gedrag uit verkeerde waarden en normen. De eigenlijke vraag is waardoor de verandering in waarden en normen is opgetreden. Pas dan weten we of en hoe een mentaliteitsverandering bereikt kan worden en of er ook een andere aanpak mogelijk is.

Twee stellingen wil ik daarover ponen. De eerste is dat de veranderingen in onze cultuur hun oorzaak grotendeels vinden in maatschappelijke structuurveranderingen en daarom moeilijk om te buigen zijn. De tweede stelling is dat die structuurveranderingen door veelal gewenste zowel als ongewenste ver-

anderingen in normen en gedrag meebrengen. De eerste stelling impliceert dat het bereiken van gewenst gedrag niet eenvoudig langs de directe weg van mentaliteitsbeïnvloeding kan worden bereikt, maar dat we, voorzover dat mogelijk is, ongewenst gedrag minder gemakkelijk moeten maken. De tweede stelling leidt tot gevoel voor het haalbare: als je de goede zaken wilt, zul je tot op zekere hoogte ook de kwade zaken moeten accepteren.

Betekenis individualisering

De fundamentele veranderingen in de Westerse cultuur waarop wij in het voorgaande het oog hadden zijn samen te vatten in het woord individualisering. De eerste betekenis van dit woord is dat gedragingen, die voorheen sterk door de groep werden bepaald, gecontroleerd en gesanctioneerd, tot het vrije keuzedomein van het individu zijn gaan behoren. Nog niet zo lang geleden

werd toelaatbaar seksueel gedrag scherp door de groep gedefinieerd en overschrijding van de toegestane grenzen werd getroffen door voelbare maatschappelijke afkeuring, zo niet door de strafwet. Maar ook op het gebied van de publieke moraal zien we dat

normen aan kracht verloren hebben, bijvoorbeeld op het gebied van aanvaardbaar gedrag bij het gebruik van sociale voorzieningen. Waaruit is deze vorm van individualisering te verklaren? Hoe komt het dat vele gemeenschapsnormen hun kracht verloren hebben en niet meer door de groep kunnen worden afgedwongen. De maatschappelijke structuurverandering die hiervoor verantwoordelijk is,

**De kerken
zullen op de lange
duur kleine
minderheidsgroepen
in Europa
worden.**

heeft een lange wordingsgeschiedenis en is na de Tweede Wereldoorlog tot volle uitwerking gekomen. Het is de ontwikkeling van de ongedifferentieerde agrarische en pre-industriële gemeenschap naar de sterk gespecialiseerde industriële en post-industriële maatschappij. Tijdens deze ontwikkeling scheidden de verschillende levensgebieden zich steeds scherper van elkaar, de arbeid en de economie van het gezin, de economie van religie en kerk, en ook de politiek van de economie. Al heeft de ontwikkeling van de verzorgingsstaat politiek en economie weer meer in elkaar verstrengeld. Ieder van deze levensgebieden heeft tevens een eigen logica en rationaliteit ontwikkeld. In dit proces van differentiatie wordt ook de fundamentele oorzaak van de secularisering gevonden, begrepen als het verlies aan publieke betekenis van godsdienst en kerk. De politieke en economische processen zijn volgens een eigen rationaliteit gaan verlopen, waarop de kerken nog maar zijdelings en marginaal invloed kunnen uitoefenen en hoofdzakelijk via sterk gegeneraliseerde normen zoals die van rechtvaardigheid, aandacht voor zwakken en rentmeesterschap ten aanzien van de schepping. Vergelijk dat met de agrarische maatschappij waarin de kerk het dagelijks leven van de arbeid mee vorm gaf.

Het maatschappelijk differentiatieproces is fundamenteel voor het zogenaamde moderniseringsproces; het woord modernisering wordt hier volstrekt neutraal gebruikt ter typering van de kenmerken van economisch geavanceerde maatschappijen. Tot die kenmerken behoren ook de verstedelijking en de nationale en internationale mobiliteit, die de oorspronkelijke sociale controle van de gemeenschap verzwak-

ten, evenals de ontwikkeling van de verzorgingsstaat dat deed doordat zij de economische afhankelijkheid ophief. Werd door deze ontwikkelingen de mogelijkheid tot sociale controle verminderd of onmogelijk gemaakt; het hoge ontwikkelingspeil dat de bevolkingen na de laatste oorlog bereikte, leidde tot een eerste aantasting van de op traditie en autoriteit berustende gemeenschapsnormen. Hoe hoger de opleiding, des te kritischer de houding tegenover zulke normen.

Die kritische houding werd ook door een ander essentieel element van de cultuurverandering bevorderd, de toename van het rationalisme als denkwijze tegenover een overwegend mythische denkwijze. Het opdringen van het rationalisme leidde tot wat wel wordt genoemd de *'Entzauberung der Welt'*. Traditie en op autoriteit steunende uitspraken, de grondslagen van overgeleverde normen, zijn niet tegen de rationele analyse bestand, omdat waarden in laatste instantie een a priori karakter hebben. En we stellen vast dat niet slechts religieuze waarden hun vanzelfsprekendheid hebben verloren, maar ook waarden als plicht, algemeen welzijn, offervaardigheid, waarden die alle het primaat van de gemeenschap over het individu belichamen. In hun plaats overwegen nu waarden als individueel geluk en eigenbelang, zelfontplooiing en vrijheid om zelf te beslissen.

En daarmee stuiten wij op de tweede betekenis van het woord individualisering: de inhoud van veel waarden en normen wordt bepaald door wat het individu als nuttig voor zichzelf ziet en wat beantwoordt aan zijn opvattingen en strevingen.

Dit resulteerde in een cultuur die niet langer wordt getypeerd door wat de

Duitse klassieke socioloog Max Weber *Wertrationalität* noemde, maar door *Zweckrationalität*. Als de *Wertrationalität* overweegt, dan zijn de doelen van het handelen geworteld in een omvattend, als gegeven aanvaard waardensysteem en niet door de enkeling gekozen. *Zweckrationalität* betekent niet slechts dat de middelen worden gekozen met het oog op doelen, maar tevens dat die doelen vrij worden gekozen. Pluralisme van waarden en normen is hiervan het uiterlijk waarneembare gevolg, maar ook - wat niet zonder meer met pluralisme kan worden gelijkgesteld - een relativistische kijk op waarden en normen. Een relativisme dat typerend is voor de zogenaamde postmodernistische cultuur.

Hadden vroeger gemeenschapsnormen een morele betekenis, deze morele betekenis verdwijnt in de moderne maatschappij. Voorzover zij in het belang van een goed functionerende samenleving overeind gehouden moeten worden, moeten zij in wettelijke regelingen worden getransformeerd, waardoor zij afgedwongen kunnen worden na aan draagvlak verloren te hebben.

Beide vormen van individualisering leiden, tenslotte, tot een derde, namelijk een grotere verscheidenheid aan leefvormen, met name op het gebied van de zogenaamde primaire relaties: leefvormen die maatschappelijk worden aanvaard en daarmee het normenpluralisme versterkt legitimeren.

Modernisering en welvaart

Kunnen deze theoretische beschouwingen door de gevonden onderzoeksresultaten aannemelijk worden gemaakt? De hypothese dat de individualisering een gevolg is van het moderniseringsproces werd getoetst door na te gaan of de individualisering verder is voortge-

schreden naarmate landen een hoger bruto binnenlands produkt hebben. Onderzoek heeft namelijk meermalen aangetoond dat het bruto binnenlands produkt de beste indicator is voor de graad van modernisering van landen op verschillende terreinen.

Allereerst is gebleken dat onderscheid moet worden gemaakt tussen de levensgebieden waarop de individualisering van waarden en normen plaatsvindt. De individualisering op het terrein van de godsdienst lijkt een betrekkelijk continu proces te zijn, maar dat geldt minder voor de waarden en normen met betrekking tot gezinsstructuur en het huwelijk en met betrekking tot de arbeid. Ook de ontwikkeling in morele waarden stelde ons voor meer vragen dan die op het terrein van de godsdienst. Nemen we dus het eenvoudigste geval voor de toetsing van de hypothese, dat van de godsdienst. Beperken we ons tot West Europa, dan lijken de onderzoeksresultaten redelijk in overeenstemming met de hypothese. Ierland, ook Noord-Ierland, en de Zuidelijke landen zijn nog het godsdienstigst, de noord-westelijke Europese landen, inclusief Groot-Brittannië, zijn dat aanmerkelijk minder, en de Noordelijke landen, met uitzondering van IJsland het minst. Er is echter een probleem, de rangorde van landen naar welvaart, valt, met uitzondering van België en Frankrijk, ook samen met het verschil in godsdienstige samenstelling. Ierland en de drie Zuidelijke landen zijn katholiek, Duitsland, Nederland en Groot-Brittannië gemengd katholiek en protestant, de Noordelijke landen luthers. De situatie in Frankrijk en België is dan in strijd met een alternatieve hypothese, namelijk dat de mate van individualisering samenhangt met de confessionele samenstelling van de vol-

ken. Bovendien is het verlies aan godsdienstigheid onder de Nederlandse katholieken momenteel zeker niet minder dan onder hun protestantse landgenoten het geval is. Toch vindt de gedachte dat kerken tot nu toe in verschillende mate vatbaar zijn geweest voor het proces van ontkerkelijkijking wel steun in andere feiten. Terwijl Polen nog sterk godsdienstig is, is de godsdienst in landen waar de orthodoxe kerken domineerden geen belangrijke factor meer. Slowakije is daarentegen weer godsdienstiger. De zwakte van de lutherse kerk blijkt niet alleen in de Scandinavische landen, maar ook in Estland en Letland. Het overwegend katholieke Litouwen is weer veel godsdienstiger.

Het is dus niet zo eenvoudig om te kiezen uit de twee alternatieve verklaringen. Misschien kunnen ze ook beide gebruikt worden en wel in deze zin - ik beperk me nog steeds tot West Europa - dat de modernisering de ongodsdienstigheid bevordert, maar dat de denominaties deze ontwikkeling in ongelijke mate remmen. Kijken we echter naar de landen in Oost Europa, dan mochten we ook deze hypothese aanpassen. Daar gaat de hypothese over de invloed van de modernisering niet op. De grote verschillen in godsdienstigheid lopen niet parallel met welvaartsverschillen en ook niet met de graad van modernisering die deze landen bij de aanvang van de Tweede Wereldoorlog hadden bereikt. Bulgarije bijvoorbeeld, het minst gedomerniseerde land in 1940, en ook nu nog een van de armste landen in Oost Europa, is tevens verreweg het minst godsdienstig. Maar misschien mogen we Oost Europa niet bij de toetsing van onze hypothese betrekken, immers vijftig jaar lang verkeerden deze landen in een situatie waarin de godsdienst werd

onderdrukt. In deze periode pacteerden de orthodoxe kerken met het regime, terwijl de katholieke kerk zich verzette. Maar vervolgens worden we geconfronteerd met de afwijkende situatie in de Verenigde Staten en in mindere mate met die in Canada. De Verenigde Staten zijn godsdienstig nog sterk traditioneel, in ongeveer dezelfde mate als Ierland en Polen. In de historie gewortelde culturele factoren en een grotere sociale betekenis van de Amerikaanse kerken zijn hiervoor waarschijnlijk deels een verklaring. De positie van de Verenigde Staten weersprekt evenwel niet alleen de hypothese omtrent een economische verklaring, maar ook de hypothese omtrent de betekenis van de godsdienstige samenstelling van de landen.

Is hiermee de hypothese dat de modernisering van de samenleving een belangrijke factor is in de vermindering van godsdienstigheid en kerkelijkheid definitief van de baan? Dat zou te ver gaan. De modernisering is al aan de gang sinds het begin van de Industriële Revolutie, met een grote versnelling sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Alle onderzochte landen zijn al in sterke mate gemoderniseerd en men zou kunnen stellen dat de nog bestaande verschillen te gering zijn om de hypothese te toetsen. Daarvoor zou een veel langer tijdsperspectief genomen moeten worden, of de ontwikkelingen in de komende jaren moeten worden gevolgd om te zien of de andere Europese landen convergeren naar de situatie van de meest welvarende landen nu. Overigens blijft ook dan de moeilijk te beantwoorden vraag of zo'n ontwikkeling het gevolg is van verdergaande modernisering in de minder welvarende landen of van een cultureel diffusiepro-

ces vanuit de rijkste Europese landen. Ik heb hiermee de theoretische gezichtshoek beschreven van waaruit naar de onderzoeksresultaten gekeken kan worden. Nu dan enkele van deze resultaten, eerst die met betrekking tot godsdienst en moraal, dan die met betrekking tot de politiek.

Godsdienst

De binding aan een kerk vertoont de volgende gradatie. De sterkste binding wordt gevonden bij de kernleden. Niet alleen gaan deze minstens maandelijks naar de kerk, maar zij zijn verder op enigerlei wijze actief in de kerk. Dan volgen de modale leden, die wel minstens maandelijks ter kerke gaan, maar verder niet actief zijn. Veel minder sterk is de binding van de marginale leden. Zij wensen wel als lid van de kerk beschouwd te worden, maar gaan niet of onregelmatig en weinig naar de kerk. Tenslotte zijn er de buitenkerkelijken. In West Europa wordt het hoogste per-

centage kernleden aangetroffen in Nederland en Noord-Ierland, namelijk 23%, berekend op de totale bevolking. Maar veel hoger is het cijfer voor de Verenigde Staten, namelijk 41%. Naast de 23% kernleden zijn er in Nederland nog maar 6% modale leden, in totaal dus 29% regelmatige kerkbezoekers. Vergelijk dit cijfer met 87% in Ierland en 54% in de Verenigde Staten. In grote lijnen corresponderen de cijfers van de Westeuropese landen met hun rangorde naar het bruto binnenlands product. Typisch voor Nederland is dat de helft van de bevolking niet bij een kerk wil horen, maar dat van de andere helft volgens Europese maatstaven een groot deel sterk met de kerk verbonden is. En dat beeld moet nog aangevuld worden. Of men zich buitenkerkelijk noemt of een marginaal lid is, blijkt sterk afhankelijk van nationale factoren. In hun godsdienstige waarden zijn marginale leden nauwelijks te onderscheiden van buitenkerkelijken.

In de jaren '80 is het kerkbezoek in Nederland nog verder afgenomen. (foto ANP)

Hoe was de ontwikkeling in de jaren tachtig? In het algemeen was er sprake van een verdere afname van het kerkbezoek, vooral in Spanje, Nederland en België.

Zoals iedereen verwacht, zijn er grote verschillen in kerkbezoek en kerklidmaatschap tussen de leeftijdsgroepen. Dat onderscheid tussen leeftijdsgroepen stelt ons in staat meer inzicht te krijgen in de dynamiek van de waarden- en normenveranderingen, vooral ook omdat we kunnen nagaan wat er met die verschillen gebeurd is tussen 1981 en 1990. Dat de leeftijdsgroepen bepaalde gedragingen in verschillende mate vertonen of bepaalde waarden en normen in verschillende mate aanhangen, wijst op een levenscycluseffect als we vinden dat in de loop der tijd leden van jongere leeftijdsgroepen hun gedrag en opvattingen veranderen in de richting van die van oudere generaties. Indien dat niet het geval is, en zeker als oudere generaties hun gedrag en opvattingen wijzigen in de richting van die van jongere generaties, gaat deze verklaring niet op. Dan moeten we ofwel

denken aan een meer permanente verandering of minstens aan een periode-effect. Met dat laatste wordt bedoeld dat factoren die typisch zijn voor een bepaalde periode de veranderingen hebben veroorzaakt. Welk van beide verklaringen de

voorkeur verdient, is niet met zekerheid te zeggen nu we slechts twee meetmomenten hebben, 1981 en 1990. Daarvoor zijn meer meetmomenten over een langere periode nodig. Andere gegevens kunnen echter toch aanwijzingen geven voor de meest plausibele verklaring. Op het terrein van de gods-

dienst zijn er zulke aanwijzingen. Al sinds het begin van deze eeuw zien we een voortdurend verminderend kerkbezoek en, in een aantal landen, een toename van het aantal buitenkerkelijken. Een periode-effect is daarom minder waarschijnlijk. Het verschil in kerkingbinding tussen de leeftijdsgroepen wijst er waarschijnlijk op dat structurele en culturele veranderingen in de maatschappij tot een vermindering van kerkelijke binding en een verandering in godsdienstige waarden leiden. Als deze verklaring juist is, hebben deze veranderingen ernstige consequenties voor de kerken. Met elke generatiewisseling zal dan het aantal kerkleden afnemen en op grond van de geringe binding van jongere generaties met hun kerk kan dan voorspeld worden dat de kerken op de lange duur kleine minderheidsgroepen in Europa zullen worden, ook wanneer de kerkverlating niet verder toeneemt. En dit laatste lijkt een optimistische veronderstelling. Men moet eerder verwachten dat een groot deel van de marginale kerkleden in de loop der tijd hun kerk nog zullen verlaten, een verwachting die nog sterker hun kinderen geldt. De jaren tachtig gaven inderdaad een aanmerkelijke toename van het aantal buitenkerkelijken te zien.

Orthodoxie

De individualisering uit zich niet alleen in een verminderende kerkelijke binding, zij uit zich ook in de geloofsinhoud, die wij typeren als meer of minder orthodox. Het Amerikaanse volk is het meest orthodox, nog orthodoxer dan de Ieren. In West Europa loopt de lijn van vrijzinnigheid naar meer orthodoxie van de Scandinavische landen, via de noord-westelijke continentale landen naar de drie Zuidelijke

**Een afnemend
vertrouwen in
instituties is de
keerzijde van
individualisering.**

landen en met de aftakking beide Ierlanden, grotendeels parallel met de graad van modernisering. Opvallend is het verschil tussen de leeftijdsgroepen. In West Europa is er een groot, lineair verlopend verschil, in de Verenigde Staten zijn er nauwelijks verschillen. En wat nog meer zegt, de jongste Amerikaanse leeftijdsgroep is orthodoxer dan de oudste Westeuropese generatie. Het eerste gegeven wijst erop dat godsdienstige veranderingen in de Verenigde Staten nog nauwelijks begonnen zijn, het tweede pleit tegen de gedachte dat het in Europa om levenscyclus-effecten zou gaan.

Hoewel in bijna elk land de orthodoxie sinds 1981 nog wat is afgenomen, lijkt het toch gerechtvaardigd om de jaren tachtig als een periode van stabilisatie te typeren. Binnen de leeftijdsgroepen waren er geen duidelijke veranderingen in een bepaalde richting tussen 1981 en 1990. De nog opgetreden vermindering in orthodoxie is, zo is mijn conclusie, hoofdzakelijk een gevolg van de verandering van generaties.

De mate van orthodoxie verschilt weinig tussen kerkelijke kernleden en de overige regelmatige kerkbezoekers, maar sterk van de marginale kerkleden en de buitenkerkelijken, tussen welke beide laatste categorieën er ook weer weinig verschil bestaat. Deze resultaten zijn niet verrassend, maar wel verdient het de aandacht dat ook de trouwe kerkbezoekers sterke verschillen vertonen in wat zij geloven.

In de confessioneel gemengde landen werden ook de katholieken vergeleken met de leden van de protestantse kerken. In Groot-Brittannië zijn de katholieken aanmerkelijk orthodoxer, in Nederland valt echter het omgekeerde te con-

stateren. In de overige landen zijn de verschillen gering.

Religiositeit

Blijkens de analyse van de gegevens moet orthodoxie worden onderscheiden van religiositeit. Bij het laatste gaat het om de betekenis die aan het transcendent wordt gehecht, onafhankelijk van wat men precies gelooft. Het ligt echter voor de hand dat orthodoxe mensen vaker tevens religieus zijn dan personen die weinig of niets geloven. We vinden dan ook dat de mate van religiositeit van de volken tamelijk nauwkeurig parallel loopt met de mate van hun orthodoxie. Er zijn echter uitzonderingen. Ierland en Noord-Ierland zijn aanmerkelijk meer orthodox dan religieus. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de mate van orthodoxie in grotere mate sociaal en cultureel bepaald wordt. Onder invloed van hun sociale omgeving blijven mensen traditionele geloofsinhouden huldigen ofschoon zij emotioneel niet religieus zijn. In samenlevingen waar de omgeving geen ondersteunende werking meer uitoefent, worden zulke geloofsinhouden sneller opgegeven. Religiositeit als emotionele categorie is minder toegankelijk voor sociale controle.

Italië en Portugal zijn de enige Westeuropese landen waar de religiositeit groter is dan de orthodoxie. Een verklaring daarvoor zou kunnen zijn dat wanneer de secularisering zich doorzet, de orthodoxie sneller afneemt dan de religiositeit, omdat deze laatste dieper in de persoonlijkheid is geworteld. Zweden, Denemarken en Frankrijk zijn de minst religieuze landen uit ons onderzoek, de Verenigde Staten en Italië de meest religieuze. Terwijl de orthodoxie in de jaren tachtig nog maar weinig teruggang te zien

gaf, nam de religiositeit in veel landen sterker af, vooral in de Scandinavische landen, Frankrijk, België en Nederland. Zoals in het geval van de orthodoxie, verschillen de kernleden en de modale leden weinig in religiositeit, maar sterk van de marginale leden en de buitenkerkelijken, welke laatste categorieën ook weer weinig van elkaar verschillen. Tussen de leeftijdsgroepen waren in Europa de verschillen weer groot, terwijl de veranderingen per leeftijdsgroep geen duidelijke tendentie vertonen. Dat betekent dat de religiositeit niet toeneemt bij het ouder worden, zodat niet van een levenscycluseffect kan worden gesproken. Een ander gegeven dat zo'n veronderstelling weinig steun geeft is dat in iedere leeftijdsgroep de Amerikanen veel religieuzer zijn dan de Europeanen.

Overigens weersprekt de bevinding dat tussen landen met een gelijk welvaartsniveau toch aanmerkelijke verschillen in religiositeit bestaan, de hypothese dat alleen modernisering een rol speelt.

Vertrouwen

Het vertrouwen in de kerken is het grootst in de Verenigde Staten en Noord-Ierland, het geringst in de Noordelijke landen, dus in de lutherse kerk, en verder in Frankrijk. Voor dat vertrouwen blijkt religiositeit van meer belang te zijn dan orthodoxie. Het vertrouwen is, in vergelijking met de mate van orthodoxie en religiositeit, betrekkelijk laag in de Ierse Republiek. De erosie van de kerkelijke invloed lijkt ook in dit land begonnen. In de confessioneel gemengde landen bestaat er weinig verschil in vertrouwen tussen katholieke en protestantse regelmatige kerkgangers. Nederland is echter een uitzondering: hier is het vertrouwen

aanmerkelijk groter bij de protestanten. Het zou echter voorbarig zijn het sinds 1981 weer afgenomen vertrouwen alleen toe te schrijven aan een verminderde religiositeit, aan een tekortschietende pastorale benadering of een weerstand oproepend kerkelijk beleid. In de jaren tachtig is het vertrouwen in alle soorten instituties, ook democratische, afgenomen. Een afnemend vertrouwen in instituties is de keerzijde van de individualisering, immers instituties houden beperking van vrijheid in. Het geeft echter te denken dat kerken in de voorstelling van mensen deels geïdentificeerd worden met autoritaire instituties.

Ook op dit punt zijn de verschillen tussen de leeftijdsgroepen weer groot, maar anders dan in de voorgaande gevallen is nu het vertrouwen bij alle leeftijdsgroepen in de jaren tachtig afgenomen. En wederom: de oudste leeftijdsgroep in Europa heeft minder vertrouwen dan de jongste leeftijdsgroep in de Verenigde Staten.

De individualisering komt naar voren in het wijd verbreide standpunt dat de kerken zich niet dienen uit te spreken over zaken zoals seksuele moraal, abortus, euthanasie en echtscheiding. Deze kwesties worden als privé-zaken beschouwd. Een inmenging van de kerken wordt het minst geaccepteerd in België, Frankrijk en West-Duitsland. Het spreekt vanzelf dat regelmatige kerkgangers zich positiever uitlaten dan de overige ondervraagden. Toch moet vastgesteld worden dat verbondenheid met de kerk niet inhoudt dat men bereid is eigen oordeel aan de kerkelijke leer ondergeschikt te maken.

Een publieke rol van de kerken ter zake van ontwapening, ontwikkelingshulp, werkloosheid, milieubescherming etc. wordt wat meer geaccepteerd, maar

niet door de Fransen, Belgen, Denen en Amerikanen. De laatsten hebben tegen inmenging van de kerken op dit punt sterkere bedenkingen dan tegen bemoeiingen met het privé-leven.

Moraal

Het duidelijkst komt de invloed van de individualisering, althans in de ervaring van het publiek, naar voren op het gebied van de moraal. Kenmerkend voor de traditionele moraal is de nadruk op gezag, plicht, discipline en uitstel van behoeftebevrediging. De moderne mens wil echter zelf beslissen, legt de nadruk op het recht op individueel geluk en wenst zijn behoeften onmiddellijk te bevredigen. Dat blijkt uit de twee morele waarde-oriëntaties die uit de gegevens naar voren kwamen en die wij permissiviteit, respectievelijk civiele moraal noemden. De mate van permissiviteit wordt bepaald door de antwoorden op vragen over overspel, seksuele betrekkingen tussen minderjarigen, homoseksualiteit, prostitutie, zelfmoord, euthanasie en echtscheiding. Voor een goed begrip: permissiviteit betekent niet per se dat men voor zichzelf ruime normen hanteert, wel accepteert men dat anderen, in hun situatie, zich gedragen zoals zij zelf willen. Permissiviteit is de weerspiegeling in de opvattingen van de individuen van het feit dat ten aanzien van genoemde zaken geen gemeenschapsnormen meer bestaan. De civiele moraal wordt bepaald door de houding tegenover zaken zoals misbruik van sociale voorzieningen, belastingontduiking, gestolen waar kopen, steekpenningen aannemen, in eigen voordeel liegen etc.

Nederland is verreweg het meest permissieve land onder de Westeuropese en Noord Amerikaanse landen. Daarna

komen de Westduitsers, Fransen en Belgen. Wij waren reeds het meest permissieve volk in 1981 en sindsdien is deze permissiviteit vooral bij ons nog sterk toegenomen. Zoals te verwachten, zijn regelmatige kerkgangers, orthodoxe en religieuze mensen minder permissief dan de rest. Belangrijker is echter de vaststelling dat binnen iedere categorie van kerkelijkheid en kerkscheideid die wij onderscheidde, de verscheidenheid op dit punt groot is. En die verscheidenheid is het grootst onder de marginale kerkleden en de buitenkerkelijken. In de meeste landen nam de permissiviteit in de jaren tachtig sterk toe en zij deed dat in alle leeftijdsgroepen, die ook in dit geval weer sterk van elkaar verschilden. Jongeren gaven hun veranderende normen door aan de ouderen.

De verschillen tussen de leeftijdsgroepen zijn in Europa weer veel groter dan in de Verenigde Staten en in alle groepen zijn de Europeanen permissiever dan de Amerikanen. De Europeanen van 54 tot 62 jaar zijn permissiever dan de Amerikanen van 18 tot 26

jaar. De civiele moraal is in de jaren tachtig in veel landen - ook in Nederland - afgenomen en dit gebeurde meestal in alle leeftijdsgroepen. Tussen de leeftijdsgroepen bestaan weer grote verschillen: jongeren hebben een geringere moraal dan ouderen. Toch zijn er ook landen waar de burgerzin wat is toegenomen: Groot-Brittannië, Spanje, Ierland. De ontwikkelingen in Denemarken en Zweden zijn het meest opvallend. De burgerdeugden waren daar reeds betrekkelijk sterk in tel in 1981, maar sindsdien worden zij in alle leeftijdsgroepen sterker benadrukt.

**Er is meer
belangstelling voor
de politiek, maar
men staat er ook
kritischer tegenover.**

Nederland behoort tot de grote groep van landen met een relatief lage score. Zoals te verwachten, vormen de behandelde godsdienstige en morele waarden een patroon. Religiositeit en orthodoxie gaan in alle landen betrekkelijk veelvuldig samen. In mindere mate geldt dat ook voor het samengaan van deze beide waarde-oriëntaties met vertrouwen in de kerk. Toch blijken in veel landen ook vele religieuze en/of orthodoxe mensen weinig vertrouwen in de kerk te hebben. Wat sommigen misschien verrast, is dat de samenhang tussen orthodoxie en religiositeit aan de ene kant en een permissieve morele oriëntatie anderzijds zwak is. Vele religieuze en/of orthodoxe mensen delen niet langer de traditionele moraal van hun kerk.

Voor de civiele moraal hebben de godsdienstige waarden weinig betekenis. Alleen blijkt dat religieuze mensen op dit punt wat strikter zijn. Bij al deze samenhangen moet men evenwel bedenken dat zij gedeeltelijk kunnen worden verklaard doordat alle waarde-oriëntaties ook met leeftijd samenhangen.

Politiek

Met de civiele moraal zijn we al op politiek terrein gekomen. Een van de belangrijke waarde-oriëntaties op dit gebied wordt aangeduid met de termen materialisme versus postmaterialisme. De termen zijn afkomstig van de Amerikaanse politicoloog Inglehart en mijns inziens niet erg gelukkig gekozen. Er ligt namelijk de suggestie in besloten dat postmaterialisten niet materialistisch in de alledaagse betekenis van het woord zouden zijn. Dat is een verkeerde conclusie. Het verschil ligt hierin: materialisten benadrukken economische zekerheid, orde en gezag, postmaterialisten benadrukken indivi-

duële vrijheden, zoals deelneming aan politieke besluitvorming en vrije meningsuiting.

Inglehart doet naar dit verschijnsel al sinds 1970 onderzoek in veel landen en vindt een voortdurende toename van het percentage postmaterialisten, een teken dat de politieke basis fundamenteel verandert. Het individualisme wint voortdurend veld, ten koste van traditionele kaders zoals religie en sociale klasse. Verder blijkt dat het postmaterialisme ook het sterkst aanwezig is in landen met de meest stabiele democratische cultuur.

Men zou vermoeden dat de postmaterialistische waarde-oriëntatie nogal gevoelig is voor periode-effecten. Immers, in tijden van economische neergang zullen mensen economische zekerheid meer benadrukken. Die gevoeligheid is er inderdaad en daardoor werd het niveau van postmaterialisme gedrukt in 1981, maar desondanks is er een vrij stabiele toename in de loop van de laatste vijftig jaar.

De toename van het percentage postmaterialisten was in de jaren tachtig het grootst in landen die tot dan toe waren achtergebleven: Italië, Spanje, Ierland en Noord-Ierland. Dit kan het gevolg zijn van een toenemende modernisering van deze landen, maar de verklaring kan ook gezocht worden in de diffusietheorie; waarden verbreiden zich van de meest moderne landen naar de andere.

In de continentale landen van de Europese Gemeenschap nam het economisch individualisme, zich uitend in een voorkeur voor het vrije ondernemerschap en beloning naar verdienste, toe. Dat was nauwelijks het geval in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, waar Thatcher en Reagan het symbool van het economisch individu-

alisme waren. Men zou de verklaring kunnen zoeken in het feit dat beide Angelsaksische landen reeds een hoog niveau van economisch individualisme kenden, maar ook in West-Duitsland was dat niveau reeds hoog in 1981 en toch steeg het nog. Noorwegen is een typische uitzondering. Het niveau was daar reeds laag in 1981 en daalde daarna nog verder.

Het cultureel individualisme, dat een kritische houding tegenover het gezag impliceert, nam in de meeste landen eveneens wat toe. Terwijl de Angelsaksische landen het hoogste niveau van economisch individualisme te zien gaven, vertonen zij het laagste niveau van cultureel individualisme. West-Duitsland, Zweden en Denemarken zijn daarentegen het meest individualistisch op dit laatste punt.

Een toenemend individualisme gaat gepaard met een afnemend vertrouwen in instituties. In alle landen, behalve IJsland, zagen we een afname van het vertrouwen in democratische instituties. Deze afname was bijzonder opvallend in de Verenigde Staten. Bij democratische instituties moeten we denken aan de volksvertegenwoordiging, het rechtssysteem, de vakbeweging, de pers. Niet verrassend was de vertrouwenscrisis nog groter voor autoritaire instituties, waartoe blijkens de analyses de kerken, het leger en de politie behoren. In 1990 hadden zowel de volksvertegenwoordiging als het overheidsapparaat in de meeste landen nog maar het vertrouwen van minder dan de helft van de bevolking.

De verdraagzaamheid zal zijn toegenomen als in het proces van individualisering vooral de waarde van de individuele mens de nadruk krijgt, daar-

entegen afgenomen als het eigen belang voorop staat. De tolerantie ten opzichte van etnische minderheden nam in de meeste landen gedurende de jaren tachtig af, vooral in Italië, Frankrijk en België. In Nederland en Duitsland nam zij toe, maar daaraan moet onmiddellijk worden toegevoegd dat zij in deze landen in 1981 ook het geringst was. In 1990 was de tolerantie het geringst in België.

Verkiezingen

Bij verkiezingen hoort men steeds door politici klagen over de afnemende politieke belangstelling van de kiezers. En dan komen telkens de kunstgrepen ter tafel om de kiezers meer te binden. In feite nam de politieke belangstelling in alle landen toe, behalve in Spanje waar meer gegevens duiden op een zekere crisis in de houding tegenover de politiek. De toegenomen politieke belangstelling betekent echter niet een grotere binding aan politieke partijen en het parlementaire functioneren. We zien dat de bereidheid om aan protest-activiteiten deel te nemen aanmerkelijk is toegenomen, het sterkst in Italië. Spanje is wederom een uitzondering. De algemene conclusie is dat de volken in de Westerse wereld zowel meer belangstelling voor de politiek aan de dag zijn gaan leggen als kritischer daartegenover zijn geworden. De toegenomen politieke interesse en participatie uiten zich niet door activiteiten binnen partijen en via partijen of andere organisaties, maar door rechtstreekse pressie-activiteiten. Daardoor is in de loop der jaren een andere politieke cultuur ontstaan. Voor de Eerste Wereldoorlog en in de eerste twee decennia daarna kan deze cultuur getypeerd worden als een onderdanen-cultuur. De kiezers lieten zich leiden

door hun voorlieden ofwel binnen het kader van godsdienstig gebaseerde organisaties ofwel binnen het kader van klasse-organisaties. Ideologische overwegingen waren voor de kiezer belangrijker dan de opbrengst van het politieke proces.

Vanaf de jaren zestig zien we een zogenaamde participatie-cultuur aan invloed winnen. De burgers ontwikkelen een kritische houding tegenover het politieke systeem en zijn vooral ook geïnteresseerd in de opbrengst van dat systeem. Het beslissingsproces komt meer in het centrum van de politieke belangstelling en de burger wil daarin een rol spelen. Met name door de problemen waarin de welvaartsstaat is komen te verkeren, is de aandacht voor de opbrengst van het politieke proces daarna toegenomen en tevens het vertrouwen in het politieke systeem afgenomen. Steeds meer zijn groepen burgers ertoe geneigd door het gebruik van onconventionele middelen hun belangen rechtstreeks te behartigen. Deze tendens is duidelijk uit de onderzoekgegevens af te lezen.

We mogen veronderstellen dat periode-effecten een rol spelen in de ontwikkeling van accenten in de politieke cultuur. Toch lijkt het waarschijnlijk dat we ook met meer blijvende culturele veranderingen te maken hebben. De toegenomen protestgeïncideerdheid en bereidheid om van onconventionele middelen gebruik te maken zijn, evenals de toename in postmaterialisme deels een kwestie van vervanging van generaties. Daarentegen speelde deze vervanging slechts een geringe rol bij de vermindering van het vertrouwen in instituties en de toename in politieke belangstelling. Deze zijn meer toe te schrijven aan veranderingen in alle leeftijdsgroepen en weerspiegelen waarschijnlijk de

economische en politieke moeilijkheden rond de welvaartsstaat.

Het is overigens duidelijk dat de grote politieke problemen op dit moment niet alleen voortvloeden uit de culturele veranderingen als zodanig. Het zijn vooral de structurele maatschappelijke veranderingen die er het gevolg van zijn die het zo moeilijk maken de verzorgingsstaat te verbouwen. Met name valt hierbij te denken aan de verschillende leefvormen die zijn ontstaan en die het moeilijk maken in de sociale zekerheidswetgeving een evenwicht te vinden tussen het creëren van een voldoende draagvlak voor een groot volume aan overdrachtsinkomens en beperking van uitkeringen aan diegenen die het werkelijk nodig hebben. Het eerste vereist een verzekeringssysteem dat ieder gelijke rechten geeft, het tweede betaling uit de algemene middelen aan wie het werkelijk nodig hebben. Maar hiermee kom ik op een terrein waarover het onderzoek toch niet meer gaat.

Prof. dr. R.A. de Moor (1928) is emeritus-hoogleraar in de sociologie van de Katholieke Universiteit Brabant. Van deze universiteit was hij rector magnificus van 1983-1991. Hij is lid van het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA.

Noten

¹ De resultaat van het onderzoek worden gepubliceerd in Peter Ester, Loek Halman en Ruud de Moor, *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, 1993, 311.

De beschouwingen over religie, kerken en normen zijn ontleend aan Loek Halman and Ruud de Moor, *Religion, Churches and moral Values*, die over politiek aan Andries van den Brock and Felic Heunks, *Political Culture. Patterns of political Orientations and Behaviour*.